

Mantık ve Nahiv İlimlerinin Analogisini Kuran Filozof: Fârâbî

The Philosopher Who Found the Analogy of Logic And Nahiv Sciences: al-Fârâbî

Ali SEVDİ

Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi. Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Iğdır University. Faculty of Theology. Department of Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Literature

IĞDIR/TURKEY

alisevdi1984@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1951-7232>

Doi: 10.34085/buifd.988608

Öz

Antik Yunan dönemine ait eserlerin Arapçaya tercüme edilmesiyle birlikte ortak noktaları olmasının yanı sıra aslında iki farklı disiplin olan mantık ve nahiv ilimlerinden hangisinin daha üstün olduğu tartışmalarının baş gösterdiğine şahit olunmaktadır. Bu tartışmalar, mantık ile nahivin teorik yapısına ilişkin önemli görüşlerin doğmasına yol açmıştır. Fakat bu konuda uzlaştırıcı bir rol oynayan 10. yüzyıl İslam filozofu Ebû Nasr Fârâbî'ye göre ise mantık ilmi; toplumların lafızlarına yönelik ortak yasaları koyması bakımından evrensel, nahiv ilmi ise sadece bir toplumun dilbilgisine ve lafızlarına yönelik yasaları belirlemesi yönüyle farklı iki disiplindir. Bununla beraber, nahiv biliminin lafızlar için belirlediği kuralların benzerlerini mantık biliminin de zihindeki akılsallar için belirlediğini söyleyen Fârâbî, bu ikisi arasında bir analogik bağ kurar. Hatta nahiv ilmi, özellikle başlangıçta mantık ilminin anlaşılması ve kolaylaştırılması bağlamında bir ön hazırlık olarak görülmüş ve ilimlerin sınıflandırılmasında nahiv ilmi en başta zikredilmiştir. Dolayısıyla gramer ilmiyle sözcükler arasındaki ilişkiyi, mantık ilmiyle akılsallar dediği anlamlar arasındaki ilişkiye benzeten Fârâbî göre bu iki ilim birbirine karşıt değil, birbirleriyle uyumlu iki disiplin olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple ilgili kaynaklar taranarak Fârâbî'nin gramer ve mantık bilimi arasında kurduğu analogi, vuzuha kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bunun için çalışmada ilk önce kısaca Fârâbî'nin hayatına, mantık-nahiv kavramlarına, dil ve düşünce bağlamında mantık ile nahiv ilimlerinin etkileşimine değinildikten sonra, Fârâbî'nin öne sürdüğü mantık- nahiv analogisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, Mantık, Nahiv, Arap Grameri, Dil.**Abstract**

In addition to having common points with the translation of the works of the ancient Greek period into Arabic, it is witnessed that the debates on which of the two different disciplines, logic and syntax, are superior. These debates have led to the emergence of important views on logic and the theoretical structure of nahiv. However, according to the tenth century Islamic philosopher Abu Nasr al-Fârâbî, who played a conciliatory role on this issue, the science of logic; It is universal in terms of establishing common laws for the words of societies, and syntax science is two different disciplines only in terms of determining the laws for the grammar and words of a society. In fact, the science of nahiv has been realized as a preliminary preparation in the context of understanding and facilitating the science of logic, especially in the beginning, and the science of nahiv has been mentioned first in the classification of sciences. Therefore, according to Fârâbî, who likens the relationship between grammar and words to the relationship between the science of logic and the meanings he calls rationals, these two sciences are not opposite to each other, but are accepted as two disciplines that are compatible with each other. For this reason, by scanning the relevant sources, the analogy that Fârâbî established between grammar and logic was tried to be clarified. For this reason, in the study, firstly, after briefly mentioning al-Fârâbî's life, logic-nahiv concepts, the interaction of logic and syntax sciences in the context of language and thought, the logic-nahiv analogy proposed by al-Fârâbî was examined.

Keywords: al-Fârâbî, Logic, Nahiv, Arabic Grammar, Language.**GİRİŞ**

Düşünen ve düşüncelerini aktaran bir varlık olarak insan, duygu ve düşüncelerini lisân/dil vasıtasıyla aktarır. Düşüncesini aktarırken doğru ifade edilmesinde dilin kuralları kadar düşünmenin kuralları da önem arz eder. Bu anlamda deyim yerindeyse etle tırnak gibi nahiv denilen dil kuralları ile mantık ilmi, bilme ve anlama gibi özellikleriyle birbirinden ayrılmayan, bir birini kemale erdiren iki ilimdir. Ancak mantık ile nahiv arasındaki bu kopmaz bağa rağmen mantık, Arapça'ya girdiği ve İslâmî çalışmaların çeşitli dallarına nüfuz etmeye başladığı andan itibaren farklı İslâmî grupların

güçlü bir direnişle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle nispeten birbirleriyle ilişkili olan mantık ve nahiv ilimlerinden hangisinin üstün olduğu vb. hususlarda söz konusu ilimlerin temsilcileri arasında tartışmalar baş göstermiştir. Bunlardan “her ikisi”nin de gerekli olduğuna inanan Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf, İhşâ'ü'l-'ulûm, el-Elfâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık, et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'ade, el-Fuşûlü'-hamse* gibi mantık ve nahiv içerikli birçok eser yazmıştır. Bu gibi eserlerinde iki ilim arasındaki problemlere değindiği gibi mantıkla gramer arasında bir analogi kurarak bu konudaki tartışmalara farklı bir boyut da kazandırmıştır. Makale, Fârâbî'nin ortaya koyduğu bu farklılıklara dikkat çekip mantık ve nahiv arasındaki analoginin tahlilini amaçlamaktadır. Diğer bir ifadeyle mantık ve nahiv arasındaki benzerliklerden veya ortak noktalardan hareketle biri için gerekli olanın diğeri için de geçerli olduğunu ortaya koymaktır. Bu anlamda makalede, ilkin gramer ve mantık kavramlarının analizine kısaca değinilecektir. Daha sonra dil ve düşünce bağlamında mantık ile nahiv ilimlerinin etkileşimi ve son olarak da filozofun, gramerle mantık bilimi arasında kurduğu ilişkiye ışık tutulacaktır. Ayrıca şunu belirtmeliyiz ki, her ne kadar Fârâbî her iki ilmin benzer yönlerini alıp aralarında bir analogi kuruyorsa da her ikisine de ayrı ayrı alanlar belirleme ve karşılaştırma gayretindedir de. Bu yüzden analogi her ne kadar var ise de bir karşılaştırma daha ön planda durmaktadır. Bu bağlamda Fârâbî'nin mantık-nahiv arasında kurduğu analogi ile birlikte çok detaya girmeden yer yer bu iki ilme yönelik karşılaştırmaya dair görüşlerine de değinilecektir.

1. Ebû Nasr el-Fârâbî'nin Hayatına Kısa Bir Bakış

Gerek klasik tabâkat kitaplarında gerek modern dönemde yapılan çalışmalarda Fârâbî'nin özgeçmişi ve eserleri hakkında geniş malûmat ve yeterince çalışma yapılmış; onun yaşamı ve yaratıcılığı dikkatle incelenip çok değerli eserler ortaya konulmuştur. Fakat araştırdığımız kadarıyla Farabi'nin mantık ve nahiv ilimleri arasında kurduğu analogi konusunda istenilen anlamda detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu konudaki eksiklik makaleyi yazmamızın da etkin faktörü olmuş; sözünü ettiğimiz boşluğu doldurmak amacıyla az da olsa katkı sağlamaya gayret gösterilmiştir. Bu bağlamda asıl konuya odaklamak bağlamında Fârâbî'nin hayatı teferruatlı bir şekilde ele alınmayacaktır. Ancak Fârâbî'nin hayatı ve yetiştiği kültürel ortam hakkında kısaca bilgi vermenin konumuzun anlaşılması ve toparlayıcı olması bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Batı âleminde “Alfarabius” ya da “Avennasar” diye bilinen Fârâbî'nin tam adı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî'dir. Kesin olmamakla birlikte kendisi Maverâünnehir bölgesinde Fârâb ilinin Vesic köyünde yaklaşık olarak 257/870 yılında dünyaya geldiği rivayet edilmektedir.¹

Fârâbî ilköğrenimine doğduğu yer olan Vesic'te başlamıştır. Entelektüel yaşamının çoğu ise belirli bir felsefe ekolüne bağlı olarak yetiştiği Bağdat'ta geçmiştir.² Fârâbî, daha çok felsefe alanında meşhur bir filozof olarak tanınmış olmasına rağmen, felsefenin doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili bulunduğu diğer ilmî alanlarda da bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.³ O, İslâm felsefesini; metot,

¹ İbnü'l-Kiftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 210; İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 321-322; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Şadr, 1977), 5/103; Safedî, Ebü's-Safâ (Ebü Saîd) Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnâut- *Türki Mustafâ* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâs, 2000), 1/153; Beyhakî Zahîrüddîn, Ebü'l-Hasen Alî b. Zeyd b. Muhammed, *Târîhu hükemâ' i'l-İslâm*, thk. Muhammed Kürd Ali (Dimaşk: y.y., 1946), 30-35; Şemsüddîn, Ahmed, *el-'Alâm mine'l-felâsife* (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 11-15; Saîd el-Endelüsî, Ebü'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytülî, *Tabakâtü'l-ümem*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Yayınları, 2014), 148-150; Ebü Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 1-2; Feriedrich Dieterici, *Alf Arabis Philosophische Abhandlungen*, (Leiden: E.J. Brill, 1890), 115-118; İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/18-28.

² İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, 210-212; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/153-157; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 1/102-105vd.; Şemsüddîn, Ahmed, *el-'Alâm mine'l-felâsife*, 10; İbrahim Hakkı Aydın, *Farabi'de Metafizik Düşünce* (İstanbul: Bil Yayınları, 2000), 14-15.

³ İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, 210-212; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321-322; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/153-157; Şahin Filiz, *Farabi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 14.

terminoloji ve problemler açısından temellendirmiş, Fârâbicilik doktrini ile düşünce dünyasında yeni bir çılgır (İslâm Rönesans'ı Çağı) açmıştır.⁴

İslâm felsefesinin en güçlü filozoflarından biri sayılan Fârâbî, İslâm âleminde ilk olarak felsefeyi en iyi şekilde anlayan ve temellendiren, Aristoteles'in (m.ö. 384-322) eserlerini şerh ve izah eden, mükemmel bir şekilde yorumlayan kişi olarak kabul edilmektedir. Bu özelliklerinden dolayı kendisi, "ilk öğretmen" olarak anılan Aristo'dan sonra ikinci öğretmen (el- Muallimü's-Sânî) unvanıyla tanınmış; felsefe ve düşünce tarihinde de bu şekilde nitelendirilmiştir.⁵ Fârâbî, felsefenin İslâm dünyasına geçişi sırasında Grekçe ve Arapça kelimeler arasında anlamsal bir münasebet kurup, karşılıklarının bulunmasında önemli rol oynamıştır. Bilindiği gibi bugün kullandığımız felsefi terimlerin birçoğunun kaynağı Grekçe-Latince'dir. Felsefenin İslâm dünyasına girmesiyle bu kavramların Arapça karşılıkları bulunmaya çalışılmıştır. Bu konuda derin ilmî birikime sahip olan Fârâbî, Grekçe ve Arapça kelime kalıplarının ötesine geçip lafızların ruhu mesabesindeki manaların derinliklerine inerek onlara, bilimsel zeminde İslâm düşünce havzasına katmıştır. Böylece Fârâbî Gerek anlam dünyasından aldığı felsefi değerleri isimlendirme problematiğini çözümlenerek kendi orijinalitesiyle Arap anlam dünyasına kazandırmıştır.⁶

Fârâbî'nin Arapça'ya ve aynı zamanda Grekçeye olan hâkimiyetinin göstergesi olarak nitelendirebileceğimiz bu durum aynı zamanda bilimin evrensel vasfının bir tezahürü olarak da kendini göstermektedir.⁷

Hâsılı, bütün hayatını ilme adayan ve bıraktığı eserlerle çağları aydınlatan Fârâbî, mütevazı bir hayattan sonra 950 yılında 80 yaşındayken bugünkü Şam topraklarında hayata veda etmiştir.⁸

2. Mantık ve Nahiv Kavramları

2.1. Mantık

Arapça bir kelime olan "الْمَنْطِقُ" kelimesi, sözlükte "نَطَقَ - يَنْطِقُ - نَطَقًا" kökünden gelip dil, ses ve konuşmak gibi anlamlara gelmektedir. ... وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ "Ve Süleyman dedi ki: Ey İnsanlar! Bize kuş dili öğretildi" âyetinde "mantık" kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.⁹ Sarf ilmi konumuyla مَفْعُولِ vezninden mimli masdar olan "الْمَنْطِقُ" kelimesinin İsm-i fâili, "نَطَقَ" ve ism-i mef'ûlü ise "مَنْطِقٌ" şeklindedir. "الْمَنْطِقُ" kelimesi, mim harfinin fethasıyla okunduğunda dil, ses ve konuşmayı ifade ederken, "الْمَنْطِقُ" mim harfinin kesralı okunmasıyla da المَفْعِيلِ vezninde mübâlağa ism-i fâil olup belîğ ve çok güzel konuşan kişiyi ifade etmektedir.¹⁰

Arap dili terminolojisinde ise mantık ilmi için gerek klasik gerek modern mantıkçılar tarafından farklı tanımlar yapılmıştır. Ancak genel anlamda mantık ilmi terim olarak "düşünme ve konuşma

⁴ Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/162-163.

⁵ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, 210-212; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 321-322; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/153-157; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/153-157; *Encyclopedia of Islam*, Leiden: E.J. Brill, 1980, Farabi Md.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Soheil M. Afnan; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, 210-212; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/153-157; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/153-157; *Philosophical Terminology in Arabic and Persian* (Leiden: E. J. Brill, 1964); İsmail Erdoğan, " Bazı Felsefi Kavramlara Divan-ı Lügatü't-Türk'ten Karşılık Olabilecek Terim Örnekleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 18; Hasan Ayık, "Felsefi Kavramların Oluşmasında Farabî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7(2005), 85-87.

⁷ Mirpenç Akşit, "Fârâbî Düşüncesinde Mantığın Dili ve Anlamı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (2018), 247.

⁸ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, 210-212; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/153-157; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/153-157; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 150; Anthony Robert Booth, *Analitik İslam Felsefesi*, çev. Emel Sünter- Mirpenç Akşit (Konya: Eğitim Yayınları, 2020), 82-87.

⁹ En-Neml 27/16.

¹⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beirut: Dâru Şadr, 1414), 10/ 354-355; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Şâmüsü'l-muhîd* (Beirut: Mektebetü't-Tahkîk ve't-Turâs fî Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1/926; Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlmi lil-Melâ'în, 1987), 26/219; Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-şihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed (Beirut: Dâru Numuziciyye, 1999), 1/313; *Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer, Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 2008), 2229-2230.

faaliyetinde zihni hatalardan koruyan, doğru düşünmenin yasalarını, ölçülerini ve yöntemlerini gösteren bir sanat veya ilim dalı" şeklinde tanımlanır.¹¹

İslâm bilginleri, genellikle mantığı "bilinenden bilinmeyenin elde edilmesine vasıta olan ilim"¹²; "kurallarına uyulduğunda zihni hataya düşmekten koruyan bir fen"¹³; "insanı, fikrin sahihini fâsidinden ayırmaya muktedir kılacak kuralları veren alet ilmi"¹⁴ şeklinde tanımlamışlardır.

Fârâbî ise İhşâ'ü'l-'ulûm (Bilimlerin sınıflandırılması) adlı eserinde المنطق "mantık" kelimesinin tahlilini yaparken aynı şekilde bu kelimenin النطق "nutk" masdarından türediğini belirtir. Fârâbî bu kelimenin üç şeye delalet ettiğini ifade eder: Birincisi, وهو الذي به تكون عبارة اللسان عما "القول الخارج بالصوت، وهو الذي به تكون عبارة اللسان عما" "İnsanın zihinde bulunan düşüncelerin dile getirilmesidir ki, bu dış konuşma (en-nutku'l-hâric) olarak ifade edilmiştir." İkincisi، وهو المعقولات التي تدل عليها الألفاظ "القول المراكز في النفس، وهو المعقولات التي تدل عليها الألفاظ" "Lafızların delalet ettiği zihindeki düşüncelerdir/anlamlardır ki, bu da iç konuşma (en-nutku'd-dâhil/ iç nutuk) olarak ifade edilir." Üçüncüsü ise التي بها يميز التمييز الخاص بالإنسان دون ما سواه من القوة النفسانية المفطورة في الإنسان، التي بها يميز التمييز الخاص بالإنسان دون ما سواه من القوة النفسانية المفطورة في الإنسان، وهي التي بها يحصل للإنسان المعقولات والعلوم والصناعات الخيوان، وهي التي بها يحصل للإنسان المعقولات والعلوم والصناعات "İnsanın yaratılışı itibarıyla sahip olduğu ruh kuvvetidir. Tüm canlılar arasında sadece insana has olan ayırt etme yetisi bu kuvvet sayesinde olur. Aynı şekilde insanın; akılsalları, ilimleri ve sanatları elde etmesi de bu yeti sayesinde olur." Bu yeti ile insan eşyanın hakikatini idrak ettiği gibi eylemlerinde güzel ve çirkin olanı da birbirinden ayırt eder.

Fârâbî mantık ilminin tanım ve gayesini ise şu şekilde dile getirmektedir:

صناعة المنطق تُعطي بِالْجُمْلَةِ الْقَوَائِنَ الَّتِي شَأْنُهَا أَنْ تُقَوِّمَ الْعَقْلَ وَتُسَدِّدَ الْإِنْسَانَ نَحْوَ طَرِيقِ الصَّوَابِ وَنَحْوَ الْحَقِّ فِي كُلِّ مَا يُمَكِّنُ صناعة المنطق تُعطي بِالْجُمْلَةِ الْقَوَائِنَ الَّتِي شَأْنُهَا أَنْ تُقَوِّمَ الْعَقْلَ وَتُسَدِّدَ الْإِنْسَانَ نَحْوَ طَرِيقِ الصَّوَابِ وَنَحْوَ الْحَقِّ فِي كُلِّ مَا يُمَكِّنُ "Mantık sanatı, bütün olarak, akli düzeltmeye ve insanı haklarında yanılmasının mümkün olduğu bütün akılsallarda (ma'kûlât) doğru yola, hakikate götürmeye yarayan kanunları koyan bir ilimdir."¹⁵ Tanımdan da anlaşıldığı üzere Fârâbî, mantık ilmi için ayırt etme/temyiz gücü kavramını kullanır. Ona göre mantık sanatı, insan için bilme konusu olan her nesne ile ilgili bilgilerin kazanılmasını sağlayan, zihni düzeltmeye, insanı doğru yola ve gerçek tarafa yöneltmeye yarayan yasaları veren bir güçtür.¹⁶ Böylelikle Fârâbî İslam düşüncesinin zihin yapısı içinde mantığa yeni anlamlar kazandırmış, bu iki bilim arasında kurduğu analogi ise aslında gelecek satırlarda görüleceği gibi المنطق "mantık" kelimesinin bu tahlil ve analizi, dolayısıyla النطق "nutk" teorisinin içinde bulunmaktadır.¹⁷

Mantık, doğruyu yanlıştan ayırt etmenin ölçüsü; zihni, yanlıştan korumanın tekniği; doğru, sağlam ve kesin (burhânî) delilleri göstermenin kıstası; ilimlerin yol ve metot gösteren rehberi gibi özelliklerinden dolayı önemli bir alet ilmi olarak görülmüştür. Bu önemine inandıklarından dolayıdır ki atalarımız, mantık eserlerini asırlarca medreselerde okumuş, şerh etmiş ve okutmuşlardır.¹⁸ Mantık dersleri, kadim medrese geleneğinde genellikle öğrenci sarf-nahiv gibi ilimlerde melege kazandıktan sonra okutulurdu. Günümüzde, İlahiyat fakültelerinin ilk açılışından itibaren ders programlarına dâhil edilen bu bilim, yeteri miktarda olmasa da önemli bir alan olarak okutulmaktadır.

2.2. Nahiv

Nahiv "النحو" mastarı, sözlükte kök olarak "نَحَا - يَنْحُو أَوْ يَنْحِي" fiilinden gelmektedir. Çoğulu "أَنْحَاءٌ" veya "نَحْوٌ" şeklindedir. Hem zarf hem de mastar olarak kullanılmaktadır. Zarf olarak ele alındığında sözlükte "yön, taraf, cihet ve yol" gibi anlamlara; mastar olarak kullanıldığında ise "kastetmek, yönelmek, meyletmek ve tahrif etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim nahiv kelimesinin bu son

¹¹ Kutbüddin er-Râzî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed et-Tahtânî, *Tahrîrü'l-ğavâ'id-i'l-mantıkıyye fi şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye* (İstanbul: y.y., 1288), 10-13; Kazvinî, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî el-Kâtîbî, *er-Risâleti's-şemsiyye fi'l-ğavâ'id-i'l-mantıkıyye*, thk. Mehdi Fazlülâh (Beyrut: Merkezü's-Sekaff'l-Arabî, 1998), 44-45; Ali Sedâd, *Mizânü'l-'ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl* (İstanbul: Y.y. 1303), 6; Emiroğlu, "Mantık", 28/18.

¹² Kutbüddin er-Râzî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 10.

¹³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî, *Mu'cemu't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık Mişâvî (Kahire: Dâru'l-Fâdila, ts.), 196; Ali b. Ömer el-Kazvinî, *eş-Şemsiyye fi'l-ğavâ'id-i'l-mantıkıyye* (İstanbul: y.y., 1290), 3, 10, 16, 31.

¹⁴ Sedâd, *Mizânü'l-'ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*, 6-7; Emiroğlu, "Mantık", 28/19-20.

¹⁵ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, 21-22.

¹⁶ Fârâbî, *Kitabü't-Tenbîh ala Sebîli's-Saâde*, 253.

¹⁷ Fatma Dore, "Fârâbî'nin Gramer-Mantık Analogisinde Nutk", *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar* 12/1, (2019), 54-55.

¹⁸ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2010), 1-3.

manasına dayanılarak, bu ilme önem veren ve bu ilimle uğraşanlar hakkında, *cümleye/kelama i'raba göre şekil verip değiştirdikleri için* "النحويون" ismi kullanılır.¹⁹

Arap dili terminolojisinde nahiv ilminin tanımı noktasında Arap dilbilimcileri arasında ihtilaflar ortaya çıkmış ve çeşitli tanımlar ileri sürülmüştür. Ancak hepsinin birleştikleri ortak payda ise nahiv ilminin, –mantık sanatını çağrıştırır şekilde– konuşma esnasında dili hatalardan koruyan, doğru konuşmanın kurallarını, ölçülerini, yöntemlerini gösteren ve belirleyen bir ilim dalı olmasıdır.

Nahiv ilminin ortaya çıkışı konusunda gerek klasik gerekse modern kaynaklarda hem dinî hem de siyasî etkenlerin olduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın hacmini aşacağı için bu detaylara girilmeyecektir.²⁰ Fârâbî ise nahiv ilminin, diğer bütün ilimler gibi Arap kültürü ve buna bağlı olarak bazı zaruri ihtiyaçlar neticesinde ortaya çıktığına vurgu yapmaktadır.

Nahiv ilminin gelişimini tamamlayıp bağımsız bir ilim haline gelmesi Hicri ikinci asrın ortalarına denk gelmektedir. Bu da Antik döneme ait mantık eserlerinin Arapçaya tercüme edilmeye başlandığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Bu tarihi vakıadan hareketle nahiv ilmi olarak bilinen Arap gramerinin Yunan grameri, felsefe ve mantığından etkilendiğini savunanlar olduğu gibi nahiv ilminin tüm yasa ve kurallarını Arap kültürünün temelinden aldığını savunanlar da olmuştur. Dolayısıyla mantık ile nahiv arasında bir bağlantının olup olmadığı veya hangisinin daha üstün olduğu hususunda tartışmalar baş göstermiştir. Nitekim tercüme faaliyetleriyle birlikte mantık ilmine gösterilen ehemmiyetten dolayı bu zümrenin mensuplarıyla İslâm vahyinin etkisiyle ortaya çıkmış olan ilimlerle uğraşan kesimler arasında gerilimler yaşanmış –özellikle gramerciler (nahviyyûn)- tarafından güçlü bir tepkiyle karşılanmıştır.²¹

Gramerciler, mantığa kendi dil ve dinlerine meydan okuyan gayri İslâmî bir medeniyetin unsuru olarak bakmış, ondan uzak kalınması gerektiğini savunmuşlardır.²² Ancak bu şekildeki karşı çıkışlarının yanında iyimser bir yaklaşım sergileyerek arabulucu rolünü üstlenenler de olmuştur. Bunların başında ileriki sayfalarda da ifade edileceği gibi şüphesiz Fârâbî gelmektedir.

3. Dil ve Düşünce Bağlamında Mantık İle Nahiv İlimlerinin Etkileşimi

Fârâbî, hem lugavî hem de şer'î ilimlerin zirveye ulaştığı; Müslümanların Antik Yunan mantığı, felsefesi ve ilmiyle, dolayısıyla Yunan kültürüyle tanıştığı bir ortamda yaşamıştır. O, önde gelen diğer İslâm filozoflarından farklı olarak daha çok mantık ilminde uzmanlaşmış, engin ilmî birikimiyle özellikle de Ya'küb b. İshâk el-Kindî (öl. 252/866) ve diğer mantıkçıların çözümsüz bıraktıkları Helen felsefesinin anlaşılmayan muğlak meselelerini çözüme kavuşturmuştur. Arap ve İslâm kültürünün

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 15/310; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muht*, 1/1337; Cevherî, *Tâcü'l-luğa*, 11/2503; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Beyrut, y.y., 1994), 20/26; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa* (Beyrut, y.y., ts.), 5/403; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atu keşşâfi istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm* (Beyrut, y.y., 1996), 2/684.

²⁰ Zira bu iki ilmin teşekkülünün ilk safhasından son safhasına kadar ciddi ve bilimsel birçok çalışma yapılmıştır. Detaylı ve geniş bir şekilde bkz. Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyine'l-Basriyyin*, nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (Kahire: Dârü'l-İtisâm, 1985), 10-20; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 45-50; Ebû'l-Berekât İbnü'l-Enbârî, *Nüzhâtü'l-elibbâ fi tabakati'l-üdebâ*, nşr. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 18-23; İbnü'l-Kıfî, Ebû'l-Hasan Cemâleddin b. Yûsuf b. İbrâhîm eş-Şeybânî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâi'n-nuhât*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1995), 39-56; Muhammed et-Tantâvî, *Nes'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât* (Kahire: Dârü'l-Menâr, 1991), 16-49; Saîd el-Efgânî, *Min Târîhi'n-nahv* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978), 7-45; Abdülâl Sâlim Mekrem, *el-Halkatü'l-meşkude fi târihi'n-nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993); Mâzin el-Mübârek, *en-Nahvü'l-Arabî el-'illetü'n-nahviyye: Nes'etühâ ve tetavvürühâ* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981); Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1968), 9-22; Mâzin el-Mübârek, *en-Nahvü'l-Arabî el-'illetü'n-nahviyye: Nes'etühâ ve tetavvürühâ* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981); Gerhard Endress, "el-Münâzaratü beyne'l-mantıkî'l-felsefî ve'n-nahvi'l-Arabî fi usûri'l-hulefâ", *Mecelletü târihi'l-ülûmi'l-Arabîyye*, 1/2, Halep 1997; Veledu Ebbâh, Muhammed Muhtâr, *Tarihu'n-Nahvi'l-Arabîyyi fi'l-Meşrik ve'l-Meğrib* (Beyrut: Dârü Kütübî'l-İlmiyye, 1971); Muhammed Ahmed Muhammed eş-Şâtîr, *el-Mûciz fi Neş'eti'n-Nahv* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyatî'l-Ezheriyye, 1983); Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Naşr Câmîatu İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991).

²¹ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâi'n-nuhât*, 3/149; T.J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay (İstanbul: Anka Yayınları, 2004); Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh, *Duha'l-İslâm* (Kahire, y.y., 1933), 1/298; Mirpenç Akış, *Fârâbî'de Mantığın Dili ve Dilin Mantığı Üzerine Bir Anlam Arayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 85-87.

²² Emiroğlu, "Mantık", 28/18-28.

mantıkla ilişkisini kurarak yeni bir çıkar açmıştır. Ayrıca onun yaşadığı dönem merkezî devletlerin emirlik ve devletçiklere bölündüğü dönem olarak nitelendirilmektedir. Bunun bir neticesi olarak sosyal, siyasal ve fikrîsel anlamda tartışmaların yoğun olduğu; kaçınılmaz bir şekilde dönemin önde gelen filozoflarının bu gibi sorunlara çözüm üretmek çabasıyla analist ve tartışmacı olarak münazaralara dâhil oldukları görülmektedir. Bu meseleler, dönemin ünlü dilcilerinden Ebû Saîd es-Sîrâfî (öl. 368/979) ile mantıkçı Mettâ b. Yûnus (öl. 328/940) arasında dil, felsefe ve mantık konularında yapılan münazaraların bir yansıması olarak çağın ünlü müfekkirelerin ilgilerini ciddi bir şekilde çektiği gibi Fârâbî'nin de zihnini kurcalayan ve meşgul eden sorunlardan biri olmuştur.²³

İslâm literatüründe “mantık-nahiv tartışmaları” olarak geçen bir dizi münazaranın en ünlüsü olan bu olay, Arap dilbilimcisi, kelâm, fıkıh bilgini Sîrâfî ile Süryani mütercim ve mantık hocası Mettâ b. Yûnus arasında 326/932 yılında gerçekleşen nahiv-mantık tartışması, gerek nahiv gerekse mantık alanında Fârâbî gibi önemli şahsiyetlerin yaşadığı önemli bir dönemde gerçekleşmiştir. Münazarada Yunan mantığı ile Arap nahvinin birbirine nispetle üstünlüklerine dair yapılan tartışma metni Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023) tarafından *el-İmtâ' ve'l-Muânese* eserinde aktarılmıştır. Bu “tartışmadan sonra artık sadece nahvin ya da sadece mantığın bilinmesiyle her şeyin bilinebileceği iddiaların öne sürüldüğü dönem bitmiş, her ilim, durması gereken yeri bilir hale gelmiştir. Mantık ve nahiv ilimlerinin konu ve amaçları ayrı ayrı belirlenmiştir.”²⁴ Tartışmada dile getirilen çeşitli argümanlar, daha sonra özellikle mantık konusunda uzmanlığıyla bilinen başta Fârâbî olmak üzere mantıkçılar tarafından geliştirilirken buna karşılık nahivciler de kendi argümanlarını güçlendirme yollarını aramışlardır.²⁵

Bu iki bilgin arasında gerçekleşen münazaranın Fârâbî'yi açıkça etkilediği görülmektedir. Hatta onun *Kitâbu'l- Hurûf* ve *el-Elfâzü'l-mûsta'mele fi'l-mantık* adlı eserlerindeki görüşleri ile bu mecliste cereyân eden ve Sîrâfî'nin Mettâ b. Yûnus'a yönelttiği ve kendisinin birçoğunu cevaplamakta aciz kaldığı veya ikna edici cevaplar veremediği sorulara verilen cevapları içerir niteliktedirler. Fakat gerek mantık gerek nahiv ilmini çok iyi bilen; tartışmanın meydana geldiği dönemde mantık ilminin önde gelen önemli temsilcilerinden sayıldığı ve dönemin devlet ricâli yanında önemli bir yeri olduğu halde Fârâbî'nin, o mecliste olmayışı yadırganmıştır.²⁶ Çünkü Arap grameri ve fıkıhını bilmediği -ki bundan dolayı muhatabını mantık ile nahiv ilişkisi konusunda ikna etmekte zorlanan mantıkçı Mettâ b. Yûnus - Sîrâfî tarafından eleştirilmiştir.

İki bilgin arasında gerçekleşen tartışmada Mettâ b. Yûnus'un yenik düşmesinin en büyük nedenlerinden biri de onun, nahiv ile mantığı karşılaştırırken nahiv ilminden haberdar olmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁷ Zira nahiv ilmi, nahiv ilminin incelikleri, özellikle Arap gramerinde kullanılan harflerin ne gibi manalar ifade ettiği ve Mettâ b. Yûnus'un zorlandığı birçok konuda usta olan Fârâbî'nin o münazarada olması halinde tartışma farklı yönde olabilirdi.²⁸ Fakat o dönemde Mettâ b. Yûnus ve Sîrâfî arasında gerçekleşen münazara ve bu münazarada ele alınan konuların, İbnü's-Serrâc'tan (öl. 316/929) Arap grameri ve fıkıh gibi dersleri alması hasebiyle mantık ve felsefe alanında önde gelen biri olarak Fârâbî'ye özellikle de öğrencileri tarafından sorulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim onun bu dönemde telif ettiği eserlerinin birçoğunda özellikle bu gibi soruların cevaplarına odaklandığı ve kafa yorduğu açıkça görülmektedir. Bu bağlamda Fârâbî, o dönem güncel

²³ “Sîrâfî mantıkçı Mettâ b. Yûnus ile dil, felsefe ve mantık konularında münazaralar yapmış, bu münazaralarda çok başarılı olmuştur. Mettâ b. Yûnus'la Vezir Ebû'l-Feth İbnü'l-Amîd'in meclisinde yaptığı münazarada (326/938) lafız-mâna ilişkisiyle sözün doğrusunu ve yanlışını belirlemede nahiv ve mantık bilimlerinden hangisinin daha belirleyici olduğu meseleleri tartışılmış, Sîrâfî'nin mantığı, cedel gücü ve üslup güzelliğiyle gösterdiği başarı orada bulunan herkesi hayrete düşürmüştür. Bu münazarada onun dil ve fıkıh, yani Arap ve İslâm kültürünü, Mettâ b. Yûnus'un da felsefe ve mantığı, dolayısıyla Yunan kültürünü temsil ettiği söylenmiştir. Meydana gelen tartışma, nahivci ve mantıkçı tartışması olduğu gibi içeriğine binâen kelâm-felsefe ve (yeni ilmin yararları) hakkında yapılan tartışma olarak da zikredilmektedir.” (Zülfikar Tüccar, “Sîrâfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/264-265. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, nşr. Ahmed Emîn – Ahmed ez-Zeyn (Beyrut: y.y., 1953), 1/109-128; Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 89-115.

²⁴ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 115-116; Betül Kıray, “Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar” *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(2015), 111.

²⁵ Tahsin Görgün, “Mettâ b. Yûnus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/417-418.

²⁶ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 116.

²⁷ Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 117.

²⁸ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 1/108-128.

bir problem olan nahiv ile mantık arasındaki ilişkiyi açıklamaya önem vermiş ve iki disiplini uzlaştırmayı amaçlamış olmalı ki *Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserinde bu iki ilmin tarihi süreçleri, ifadelerle anlamları arasındaki ilişki ve edatların anlamlarının detaylı analizini; *İhşâ'ü'l-'ulûm* ve *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde* adlı eserlerinde epistemolojik yönlerini; *el-Elfâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık* adlı eserinde ise nahiv-mantık ve dil-düşünce arasındaki ilişkiyi uygulamalı bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır.²⁹ Özellikle Fârâbî'nin nahiv-mantık ilişkisi üzerine yoğunlaşması ve bu konuda ciddi eserler telif etmesi, aslında Mettâ b. Yûnus'un Arap gramerini bilmediği için yanıtlayamadığı Sîrâfî'nin sorularına bir yanıt olduğu ileri sürülmekle birlikte, nahivci Sîrâfî'nin, "Mantıkçılar, Arap dilini öğrenmek için çaba göstermiyorlar" iddiasına cevap niteliğinde ve bu iddiayı çürütme gayreti olarak da değerlendirilmektedir.³⁰

Mantık-nahiv ilişkisi, mantık tarihinde Hicri üçüncü asrın sonu ile Hicri dördüncü asırdan beri ülemâ ve üdebâ tarafından farklı yöntemlerle Arap İslam kültüründe ele alınmaya çalışılmış ve bu konuda - Sîrâfî ile Mettâ b. Yûnus'da olduğu gibi- ciddi tartışmalar yapılmıştır. Mantık ilmi, Arapçaya tercüme edilip ve Arap âleminde nazârî ilimlerin telifine başlandıktan sonra mantık ile nahiv ilminin mevzu, maksat ve ıstılahat itibarıyla ayrı birer sanat olmasına rağmen nahivcilerin, mantık ilminin sanatlarına sokulmasından rahatsız oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Aslında İslam kültüründe, "hariçî ilimler"le (felsefe ve mantık) bir anlamda Kur'an'a bağlı bulunan ve Kur'an'ın tefsirini kolaylaştırdığı düşünülen "geleneksel ilimler" (özellikle nahiv) arasında var olan gizli zıtlığın yansıması olarak düşünülmektedir.³¹ Daha açık bir ifadeyle, "tercüme faaliyetlerinin bir sonucu olarak İslâm dünyasına giren mantık ilminin yabancı menşeli olması ve bunu ilk benimseyen kimselerin Müslüman olmayışı, İslâm tarihinin ilk yıllarında nahiv uzmanlarıncı kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuştur. Nahivci kesimin genel olarak mantık ilmine ihtiyaç olmadığı, zira her dilin gramerine ilişkin özel mantığı olduğu teziyle noktalanmıştır."³²

4. Fârâbî'nin Mantık ve Nahiv İlimleri Arasında Kurduğu Analoji ve Onları Sentezlemesi

Mantık-nahiv zıtlığı veya birinin diğerine üstün olduğu türünden münazaralar yapılmış ve mantık-nahiv ilişkisi tartışmaları, -daha önceden de ifade edildiği üzere- erken dönem İslam düşüncesinde önemli bir yer edinmiştir.³³ Arap nahvinin ilk aşamasından son aşamasına kadar onun temelini oluşturan, yasa ve yöntemlerini belirleyen ve bu konuda önemli çalışmalar gerçekleştiren genelde "acem" olarak isimlendiren Arap olmayan dilcilerin rol oynadığı tarihsel bir gerçektir. Yine zamanla nahiv ilmini kendi çizgisinden çıkarıp felsefi yöne kaydıran ve nahiv-mantık ilimlerinin buluşmasından Arap asıllı dilcilerden çok, Ebû Esved ed-Düelî (öl. 69/688), Sîbeveyhi (öl. 180/796), Ali b. Hamza Kisâî (öl. 189/805), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) ve İsâ b. Ömer *es-Sekafî* (öl. 149/766) gibi dönemin Arap olmayan nahivcilerin etkisi büyük olmuştur.³⁴

Kaynaklarda anlaşıldığı kadarıyla mantık ile nahiv ilişkisini ve ortak paydalarını açıklamaya gayret eden ve aralarında bir analogi kuran Fârâbî'den önce veya sonra hiçbir İslâm düşünürü mantık-nahiv ilişkisini ve analogisini, onun gibi tafsilatlı bir şekilde ele almamıştır. Onun, İslâm düşüncesinde bu ilişkiyi anlayan ilk kişi olarak görüldüğünü ve bu özelliğinin onun alamet-i fârikası haline geldiğini söyleyebiliriz.³⁵ Her ne kadar dilcilerden Sîrâfî ve Ebû Hayyân *et-Tevhîdî*; mantıkçılardan ise Ebû Süleymân *es-Sicistânî* (öl. 391/1001) gibi bilginler bu iki ilim arasındaki ilişkiye değinmiş olsalar

²⁹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l- Hurûf, 1986); a.mlf. *İhşâ'ü'l-'ulûm*, thk. Osman Muhammed Emîn (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1931); a.mlf. *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*, thk. Sahbân Halîfât (Amman: Ürdün Üniversitesi, 1987). Ayrıca bkz. Kaya, "Fârâbî", 12/162-163.

³⁰ Muhsin Mehdî, *Kitâbu'l-Hurûf* (mukaddime), 49.

³¹ Dore, "Fârâbî'nin Gramer-Mantık Analogisinde Nutk", 55; Sadık Türker, "Fârâbî'de Dil-Mantık İlişkisi", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları* 1 (2002), 140-145.

³² Bk. Sadık Türker, "Fârâbî, Mantıkta Kullanılan Lafızlar (Sunuş)", *Kutadgubilig*, 2 (2002), 103; Ali Durusoy, "Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkâkî'nin Yeri ve Önemi", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/27 (2004), 33-34; Kıray, "Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar", 1-2.

³³ Mehmet Şirin Çıkar, "Nahiv-Mantık Tartışmalarında Yahya b. Adî'nin Konumu ve "Yunan Mantığı ile Arap Nahvi Arasındaki Fasıllar" Adlı Makalesi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 1/7 (Mart, 2005), 3-12.

³⁴ Temmâm Hassân, *el-Usûl* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü lî'l-Kitâb, 1982), 60vd.; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 72.

³⁵ Zeynep Afifi, *Felsefetü'l-luga 'inde'l-Fârâbî* (Kahire: Dâru'l-Kabâ', 1997), 197-2012; Kaya, "Fârâbî", 12 /146-148; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 117.

da Fârâbî gibi derinlemesine incelememiş ve onun anladığı şekliyle anlayamamışlardır. Zira dil felsefesi konusu gerek klasik gerek modern dilci ve mantıkçılar açısından en zor konuların başında geldiği Mahmûd Zeydân gibi kişiler tarafından vurgulanmaktadır.³⁶

Fârâbî'nin mantık-nahiv arasındaki ilişki ve dille ilgili düşüncelerinde hocası İbnü's-Serrâc'ın büyük etkisi olduğu, bir nevi kendisi, Fârâbî'nin nahiv ilmi ile tanışmasında bir bağ olduğu kaynaklarda açıkça ifade edilmektedir. Hatta Fârâbî ile İbn Serrâc arasındaki bu ilmi müzakere karşılıklı olmuştur. Fârâbî, İbn Serrâc'dan gramer (nahiv) dersleri alıp bu konuda kendisinden istifade ederken, buna karşılık İbn Serrâc da ondan mantık dersleri almış ve öğrendiği mantık ilmi sayesinde nahiv ilmine yeni bir metot ve yön verme çabasına girmiştir.³⁷ Buna karşılık özellikle mantık ilminde Mettâ b. Yûnus ve Harranlı Yuhannâ b. Haylân (öl. 860/920) gibi hocalarını geride bırakan ve mantık-nahiv ilminde üstat olan Fârâbî, bu iki ilmin ilişkisini ve yakınlık derecesini derinlemesine zarif bir üslupla açıklamaya ve iki disiplin arasında ilişki kurmaya en çok gayret eden âlimlerin başında gelmektedir.

Mantıksal süreçleri kolaylaştırmada gramere mühim bir rol biçtiği açıkça görülen Fârâbî, mantıkla gramer arasında yeni bir ilişki ve benzerlik kurar. Ona göre manalara delalet eden lafızların aksamalarını içeren dil ve nahiv ilmine vakıf olmak, mantık eğitimi ve çalışmaları için temel etkenlerdendir.³⁸ Nahiv ilmi, lafız ve onun manasını incelediği gibi mantık ilmi de lafzî kalıp içinde doğru düşünce ve ilk sabit mana için zorunlu kanun ve kuralları belirler.³⁹ Her ne kadar nahiv kanunları ile mantık kanunları birebir aynı olmasa da Fârâbî'nin ifade ettiği gibi net bir şekilde aralarında bir yakınlık, benzeşme, uyum, dolayısıyla analogi bulunmaktadır. Bu anlamda fikrin, dil aracılığıyla aktarılması kanaatine varan Fârâbî, mantık ile gramerin problemleri arasındaki benzerliğin farkına varır ve bu bilim dalının gramer ile akraba olduğunu vurgulamaya çalışır. Herhangi bir düşünceyi dile getirirken sözlerimizde hataya ve yanlışla düşmemek için belli kurallara mutlaka ihtiyaç duyduğumuzu belirten Fârâbî'ye göre her iki disiplin de birbirini tamamlayan yasaları verir. Bu noktada onun iki ilim arasında kurduğu bu analogiyi *İhşâ'ü'l-'ulûm* adlı eserinde açıkça şöyle izah etmektedir:

صِنَاعَةُ الْمَنْطِقِ تُعْطِي بِالْجُمْلَةِ الْقَوَائِينَ الَّتِي شَأْنُهَا أَنْ تُقَوِّمَ الْعَقْلَ وَتُسَدِّدَ الْإِنْسَانَ نَحْوَ طَرِيقِ الصَّوَابِ وَنَحْوَ الْحَقِّ فِي كُلِّ مَا يُمَكِّنُ أَنْ يُعْطَى فِيهِ مِنَ الْمَعْقُولَاتِ. وَهَذِهِ الصِّنَاعَةُ تُنَاسِبُ صِنَاعَةَ النَّحْوِ، ذَلِكَ أَنَّ نِسْبَةَ صِنَاعَةِ الْمَنْطِقِ إِلَى الْعَقْلِ وَالْمَعْقُولَاتِ كَنِسْبَةِ صِنَاعَةِ النَّحْوِ إِلَى اللِّسَانِ وَالْأَلْفَافِ، فَكُلُّ مَا يُعْطِينَا عِلْمَ النَّحْوِ مِنَ الْقَوَائِينِ فِي الْأَلْفَافِ فَإِنَّ عِلْمَ الْمَنْطِقِ يُعْطِينَا نَظَائِرَهَا فِي الْمَعْقُولَاتِ،

“Mantık sanatı genel olarak, akli düzelten ve hakkında yanılmanın mümkün olduğu bütün düşüncelerde insanı hakikate ve doğru yola yönelten kanunları verir. Mantık sanatı, nahiv sanatına benzemektedir. Çünkü mantık sanatının aklın algıladığı entelektüel objelere münasebeti, nahiv sanatının dile ve sözlere olan nispeti gibidir. Nahiv ilminin sözlerle ilgili olarak bize verdiği bütün kanunların benzerlerini mantık ilmi akılsallarla ilgili olarak bize sağlar.”⁴⁰ Başka bir yerde ise Fârâbî aynı şekilde bu iddiasını destekler mahiyetinde, “Bizim gayemiz mantık sanatını araştırmaktır. Mantık akli, yanlış yaptığı zaman doğruya sevk eden ve idrakin yardımı ile alınacak herhangi bir sonuca varıldığı zaman bütün yanlışlıklardan sakındıran bir sanattır. Mantığın idrake münasebeti, gramerin dile münasebeti gibidir. Gramer insanların dilini ıslah etmek ihtiyacından dolayı oluşmuş bir bilim dalıdır. Mantık ise idrakin gerçek olmasını ve yanlış önlemek için düşüncenin doğru yönde akışını sağlar” ifadesiyle iki ilmin arasındaki ortak inceliğinin/analojinin *ıslah edici* rollerinin olduğunun altını çizer.⁴¹ Fârâbî'nin, Yunan menşeli “yeni” bilginin alanı tekelleştirmek isteyen Mettâ b. Yûnus'tan farklı olarak, her iki disiplini de daha yüksek bir seviyede birleştirmeyi hedeflemiş olması filozofun düşüncesindeki evrenselci özelliğin bir göstergesi olsa gerektir.⁴²

Nahiv ve mantık, mevzuları cihetiyle ortak olmasıyla birlikte mantık ilminin asıl mevzusu kelimelerin ifade ettiği makulâtır. Nahiv ilminin mevzusu ise manalara delalet eden kelimelerdir/lafızlardır. Bundan dolayı mantık, kelimeleri/lafızları genel anlamıyla ele alır, nahiv

³⁶ Mahmûd Zeydân, *Fi Felsefeti'l-Luga* (Beirut: Dâru'n-Nahdeti'l-'Arabiyye, 1985).

³⁷ Muhsin Mehdî, *Kitâbu'l-Hurûf* (mukaddime), 49; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 116.

³⁸ Fârâbî, *el-Elfâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık*, thk. Muhsin Mehdî (Beirut: Dâru'l-Mesrik, 2002), 41-44.

³⁹ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, 12; Zeynep Afifi, *Felsefeti'l-luga 'inde'l-Fârâbî*, 203.

⁴⁰ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, 12.

⁴¹ M.M. Hayrullayev, *Abu Nasr al-Farabi* (Moskova: Nauka, 1982), 149-150; Naile Ağababa, “Farabi ve Dil Bilimi” *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2016), 1-9.

⁴² Dore, “Fârâbî'nin Gramer-Mantık Analogisinde Nutk”, 58.

ilmini ilgilendiren özel yanlarını incelemez. Fârâbî, *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde* adlı eserinde ise mantık-nahiv arasındaki bu ilişkiye ve analogiye dikkat çekerek şöyle der:

وَيَبِينُ صِنَاعَةَ النَّحْوِ وَصِنَاعَةَ الْمَنْطِقِ تَشَابُهًا مَا وَهُوَ أَنَّ صِنَاعَةَ النَّحْوِ تُفِيدُ الْعِلْمَ بِصَوَابٍ مَا يُلْفِظُ بِهِ وَالْقُوَّةَ عَلَى الصَّوَابِ مِنْهُ بِحَسَبِ عَادَةِ أَهْلِ لِسَانٍ مَا، وَصِنَاعَةُ الْمَنْطِقِ تُفِيدُ الْعِلْمَ صَوَابٍ مَا يُعْقَلُ وَالْقُدْرَةَ عَلَى إِقْتِنَاءِ الصَّوَابِ فِيمَا يَعْقَلُ، وَكَمَا أَنَّ صِنَاعَةَ النَّحْوِ تَقْوُمُ اللِّسَانَ حَتَّى لَا يُلْفِظُ إِلَّا بِصَوَابٍ مَا جَرَتْ بِهِ عَادَةُ أَهْلِ لِسَانٍ مَا، كَذَلِكَ صِنَاعَةُ الْمَنْطِقِ تَقْوُمُ الدَّهْنَ حَتَّى لَا يَعْقَلُ إِلَّا الصَّوَابَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ . بِالْجُمْلَةِ فَإِنَّ نِسْبَةَ صِنَاعَةِ النَّحْوِ إِلَى الْأَلْفَاظِ هِيَ كَنِسْبَةِ الْمَنْطِقِ إِلَى الْمَعْقُولَاتِ . فَهَذَا تَشَابُهًا مَا بَيْنَهُمَا .

“Nahiv sanatı ile mantık sanatı arasında bir benzerlik vardır ve o da şudur: Nahiv sanatı, herhangi bir toplumun dil kurallarına göre konuşulmanın doğru olup olmadığı bilme yetisini ve doğru konuşma becerisini kazandırırken, mantık sanatı ise düşünülenin doğru olup olmadığını bilme ve düşünülenlerde doğru elde etme gücünü kazandırır. Nahiv sanatı, sadece toplumun genel dil kurallarına göre konuşmasını sağlayarak dili düzelttiği gibi mantık sanatı da her düşüncede sadece doğru olanı kavramasını sağlayarak zihni düzeltmektedir. Özetle, dilin lafızlarla olan ilişkisi ne ise mantığın düşüncelerle/ kavramlarla olan ilişkisi de odur. Aralarındaki benzerlik işte tam da budur.”⁴³

Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm* adlı eserinde mantığın gramerle kesişimin ve analogisinin temel noktası, sözlerle ilgili yasaları belirtmesidir. Ancak gramer, yalnızca herhangi bir topluluğa ait olan ifadelerle ilgili iken, mantık bütün toplumların dillerindeki ortak kuralları belirlemekle ondan ayrıldığına açıklamaya çalışarak mantığın nahiv ilmine kıyasla evrensel olduğu yönündeki bu fikrini daha olgun bir şekilde şöyle izah eder:

وَهُوَ يُشَارِكُ النَّحْوَ بَعْضَ الْمَشَارَكَةِ بِمَا يُعْطَى مِنْ قَوَائِنِ الْأَلْفَاظِ وَ يُعَارَفُهُ فِي أَنْ عِلْمَ النَّحْوِ إِنَّمَا يُعْطَى قَوَائِنَ تَخْصُ الْأَلْفَاظَ أُمَّةً مَا ، وَ عِلْمَ الْمَنْطِقِ يُعْطَى قَوَائِنَ مُشْتَرَكَةً تَعُمُّ الْأَلْفَاظَ الْأُمَّةَ كُلَّهَا . فَإِنَّ لِلْأَلْفَاظِ أَحْوَالَ تَشْتَرِكُ فِيهَا أَحْوَالَ جَمِيعِ الْأُمَّةِ .

“Mantık, kelimelerin (lafız) kanunlarını vermesi bakımından bir dereceye kadar, nahiv ile birleşir. Nahiv ilminin herhangi bir halkın (ümme) diline mahsus olan kuralları ortaya koymasına karşılık, mantık ilmi bütün milletlerin kelimelerini içine alan müşterek kanunları vermek bakımından ondan ayrılır. Çünkü kelimelerde öyle haller vardır ki, bütün halklar, bunda müşterektir.”⁴⁴ Fârâbî'nin mantığı gramerle benzettiği temel nokta, sözlerle ilgili yasaları belirtmesidir. Ancak gramer, yalnızca herhangi bir topluluğa ait olan ifadelerle ilgili iken, mantık bütün toplumların dillerindeki ortak kuralları belirlemekle ondan ayrılır.

Aslında Fârâbî, gramer bakımından hemen hemen her toplumda var olan bazı ortak özelliklerin mevcudiyetinden söz ettiği gibi herhangi bir dilde bulunup da başkasında bulunmayan özelliklerin varlığına da dikkat çeker. Bu bağlamda meselâ; kelimelerden bazılarının müşterek ve mürekkep olması; müfred kelimelerin ise isim, fiil, harf veya edat olarak gelmesi gibi özellikler hemen hemen bütün toplumlarda ortak özelliklerdir. Fakat nahiv ilminde/dilbilgisinde bazı kanunlar ise sadece bir topluma ait hususiyetlerdir. Örneğin fâilin/öznenin merfu, mef'ûlun bihinin mansub ve muzafun ileyhin mecrûr olması veya muzafun ileyhin elif lâm takısı almaması gibi birçok özellik sadece Arap diline has kurallardır. Ancak nahiv ilminde bulunup da bütün toplumların kelimelerinde ortak olan şeylerin var olması kaideyi bozmadır. Çünkü nahivciler, nahvi tespit ederken bu dilde mevcut olması dolayısıyla ile o kanunları ele almışlardır. Meselâ; Arap nahivcilerin/dilbilimcilerin “Arapçada kelime çeşitleri isim, fiil ve edattır (*harftir*)” demelerinin yanı sıra Yunan nahivcilerinin de “Yunancada cümlenin parçaları isim, kelime ve edattır” demeleri şu anlama gelmez: “bu taksim, sadece Arapçada veya sadece Yunancada bulunur”, bilâkis bu özellik bütün dillerde bulunur. Arap nahivcileri onu Arap dilinin bir gerçeği ve bu dilin yapısında bulunduğu ciheti ve gerçeği ile ele almışlar; Yunan dilbilimcileri de onu Yunancada bulunduğu için ele almışlardır. Dolayısıyla her toplumun nahvi/dil kuralları, gerek sadece o topluma ait gerek kendi toplumuyla ve başka toplumlarla müşterek olan kurallarını kendi yapısında bulunduğu cihetiyle inceler.⁴⁵

İşte nahivciler ile mantıkçıların kelimelere ve lafızlara bakışları arasındaki net fark budur. Yani nahiv ilmi, kelime ve lafızları o toplumu ilgilendirdiği şekliyle ele alıp kendisine özel yasalar koyarken, mantık ilmi kelime ve lafızları tüm toplumları ilgilendirecek bakış açısıyla ele alır ve genel kanunlar koymaya çalışır. Bundan dolayı Fârâbî'ye göre nahiv/dilbilgisi sadece bir toplumun lafızlarına özgü yasaları vermesine karşılık, mantık bilimi tüm toplumların lafızlarını içeren ortak yasaları belirler. Herhangi bir doğal dilin grameri, ona kültürel olarak bağlıyken, mantık ilmi evrenseldir ve aslında bütün insani düşüncesinin altında yatmaktadır. Bu bağlamda nahiv ilmi has,

⁴³ Fârâbî, *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*, 230-231; M.M. Hayrullayev, *Abu Nasr al-Farabi*, 149-150.

⁴⁴ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, 18.

⁴⁵ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, 18.

mantık ilmi ise daha genel ve evrenseldir. Ancak ikisinin de ortak paydası kelime ve lafızlardır. Nahiv ilmi, kelime ve lafızların yapısı, kelimenin cümle içindeki konumu ve son harekesinin nasıl olacağı gibi özelliklerini incelerken, mantık ilmi, doğru fikir ve ilk sâbit manaya delalet etmesi cihetiyle kelime ve lafızları ele alır. Kısaca aralarındaki fark şöyle özetlenebilir: mantikî delâletlerine göre yapılan sınıflandırma, lafızları manaya tâbi kılarken, gramatik etkilere göre yapılan sınıflandırma ise manaları lafza tâbi kılar.⁴⁶ Nahiv ilmi dilsel ifadeyle ilgilenirken, mantık ilmi ise daha çok düşünce ve lafızların ifade ettiği manayla ilgilendiği vurgulanmaktadır.⁴⁷

Fârâbî'nin lafızları belirlemedeki amacı, Arapça ve diğer dillerde bulunan lafızları sınıflandırıp sunmakla alâkalı değil bilâkis, başka bir alanda yeni ufuklar açmak ve mantığa bir giriş yapmaktır. Bu alan ise lafızların gramatik etkilerinden değil, mantikî delâletlerine göre sınıflandırıldığı alandır. Zira Fârâbî ile beraber felsefi dil bağımsızlaşmış, lafızlar ve lafızların içerdiği manalar netleşmiştir.⁴⁸

İki ilim arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyan Fârâbî, *el-Elfâzû'l-müsta`mele fi'l-mantık* adlı eserinin nihayetinde ise mantık-nahiv sanatlarını karşılaştırarak şöyle bir sonuca varır:

صِنَاعَةُ الْمِنْطِقِ أَلَّةٌ يَقْوَى بِهَا الْإِنْسَانُ عَلَى مَعْرِفَةِ الْمَوْجُودَاتِ، كَمَا أَنَّ صِنَاعَةَ النَّحْوِ تَشْتَمِلُ عَلَى الْأَلْفَاظِ، وَالْأَلْفَاظُ أَحَدُ الْمَوْجُودَاتِ الَّتِي يُمَكِّنُ أَنْ تُعْقَلَ، لَكِنْ صِنَاعَةُ النَّحْوِ لَيْسَتْ تَنْظُرُ فِيهَا عَلَى أَنَّهَا أَحَدُ الْأَشْيَاءِ الْمُعْقُولَةِ، وَإِلَّا فَقَدْ كَانَتْ تُكُونُ صِنَاعَةَ النَّحْوِ، وَبِالْجُمْلَةِ صِنَاعَةُ عِلْمِ اللَّغَةِ، تَشْتَمِلُ عَلَى الْمَعَانِي الْمُعْقُولَةِ، وَلَيْسَتْ كَذَلِكَ. وَالْأَلْفَاظُ الدَّلَالَةُ وَإِنْ كَانَتْ إِحْدَى الْمَوْجُودَاتِ الَّتِي يُمَكِّنُ أَنْ تُعْقَلَ فَإِنَّ صِنَاعَةَ النَّحْوِ لَيْسَتْ تَعْرِفُهَا عَلَى أَنَّهَا مَعَانٍ مُعْقُولَةٍ، لَكِنْ عَلَى أَنَّهَا دَالَّةٌ عَلَى الْمَعَانِي الْمُعْقُولَةِ...

“Nahiv sanatı, lafızları içerdiği, lafızların ise akledilebilir varlıklardan biri olduğu gibi, mantık sanatı da insanın kendisiyle varlıkları tanıma gücü /zihinsel bir donanuma sahip olmasını kazandığı bir alettir. Fakat nahiv sanatına bir düşünce disiplini olarak bakılmaz. Yoksa mantık, bizzat nahiv sanatının kendisi olurdu. Ezcümle, dilbilim/nahiv sanatı, manaları içerdiği halde bizzat manaların kendisi değildir. Bir manaya delalet eden lafızlar her ne kadar akledilebilir varlıklardan olsa da nahiv ilmi onları akledilebilir anlamlar olarak değil bilakis akledilebilir anlamlara delalet eden olarak tanımlamaktadır.”⁴⁹ Buradan hareketle Fârâbî, iki bilim dalını karşılaştırarak mantığı “varlıkları tanıma hususunda insanın, kendisiyle geliştirdiği/yetiştirdiği bir alet ilmi” olarak tanımlar. Nahiv ilmi ise lafızları kapsar ve bu lafızlar ise akılla kavranılması mümkün olan varlıklardan birisidir. Ancak nahiv ilminin kendisi, bir ilim olarak, kendisiyle akılla kavranan şeylerin incelendiği bir ilim değildir. Nahiv ilmi (ve esasında dil ilimlerinin tamamı), akılla kavranabilen manaları kapsamına almış ve bunlar üzerine inceleme yapmıştır (yani bugüne kadar böyle olmuştur). Fakat nahiv ilminin kapsamı, sadece bunlarla sınırlı değildir. Manaya delalet eden lafızlar, her ne kadar akılla kavranılması mümkün olan varlıklardan olsalar da, nahiv ilmi; bunları “akılla kavranan manalar” olarak değil, “akılla kavranan manaların delaletleri (işaretleri/sembolleri)” olarak inceleyen bir ilimdir. “Fârâbî, hem nahiv hem de mantık kurallarına uyan dilin, akledilir anlamlarla bir münasebetinin olduğunu ve bu bağlamda ifadelerin dilde birleşme şekliyle anlamlarının zihinde birleşmesinin aynı biçimde gerçekleştiğini savunur.”⁵⁰

Dolayısıyla Yahyâ b. Adî (öl. 364/975) ve Ebû Süleymân Sicistânî gibi âlimlerin mantığın nahiv ilmine üstünlüğünü iddia etseler de Fârâbî nahiv ve mantık ilişkisine daha ılımlı bir yaklaşım sergiler. Bu iki ilim arasında analogi kurmaya çalışır. Daha açık bir deyişle, ikisi arasındaki benzerlik veya benzerliklerinden hareket ederek biri için dile getirdiğini diğeri için de söz konusu olduğunu izah etmeye çalışır ve her iki ilim dalını yeni bir formatta buluşturmaya / sentezlenmeye gayret eder.⁵¹ Zira nahiv sanatı, manaya delalet eden lafızları kapsadığı ve incelediği ciheti ile düşünüldüğünde, daha çok mana açısından lafız üzerine odaklanan mantık sanatının anlaşılması bakımından yeteri miktarda nahiv ilmini bilmenin daha faydalı olunacağı düşünülmektedir. Zira Fârâbî, dil ve nahiv ilmine vâkıf olmayı özellikle mantık ilmine başlamasında ve mantık öğretimini kolaylaştırmasında önemli bir yer işgal ettiğini ve mantık için temel/ bir ön hazırlık/girizgâh mahiyetinde olduğu kanaatindedir.⁵² Bu bağlamda mantık bilimi ile nahiv bilimi işlevleri açısından birbirine karışması söz konusu değildir.

⁴⁶ Fârâbî, *İhşâ'ü'l-ülûm*, 18-19; ; Zeynep Affi, *Felsefetü'l-luga 'inde'l-Fârâbî*, 67; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 120.

⁴⁷ Zeynep Affi, *Felsefetü'l-luga 'inde'l-Fârâbî*, 210; Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, 123.

⁴⁸ Cihâmî, *Cirâr, el-İskâliyetü'l-lugaviyye fi'l-felsefetü'l-Arabiyye* (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1994), 87.

⁴⁹ Fârâbî, *el-Elfâzû'l-müsta`mele fi'l-mantık*, 107.

⁵⁰ Mirpenç, *Fârâbî'de Mantığın Dili ve Dilin Mantığı Üzerine Bir Anlam Arayışı*, 176.

⁵¹ Musa Yıldız, “Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi” *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(Haziran, 2012), 113.

⁵² Fârâbî, *et-Tenbih 'alâ sebîli's-sa`âde*, 232-233.

Bunlar, birbirine karşıt değil, bilâkis uyumludur. “Bu açıdan bakıldığında Fârâbî'nin özellikle bilimler sınıflandırmasında ilimleri; dil, mantık, matematik, tabiat-ilâhiyat ve medenî ilimler şeklinde beş sınıfa ayırıp nahiv ilmini ilk sıraya yerleştirmesi ilgi çekicidir.⁵³

Fakat şu bir gerçek ki, Fârâbî'nin bilimlerin başına nahvi yerleştirmesi, gramercilerin iddia ettiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'i daha doğru anlamakla alakalı değil, onu mantığa en uygun giriş olarak görmesiyle ilgilidir. Bu bakımdan Fârâbî, Helenistik felsefeden farklı olarak mantığa giriş için İsağûcî'nin yerine nahvi koyar.⁵⁴ Ancak nahiv ilminde aynı toplumun farklı sanat dallarında ilgilenen kimselerin aynı kelimeleri farklı anlamlarda kullanabildiği göz önüne alınırsa, gramatik konuların bu dilde halkın kullandığı anlamlarla sınırlı olduğu ve tüm toplumlar için ortak bir kültür evreni sunmada yetersiz olduğu söylenilebilir.⁵⁵ Bundan dolayı tüm toplumlar için anlam birliği sağlayan temel ölçüt olarak nahiv ilmi değil, mantık ilmi olduğu söylenebilir. Bu açıdan Fârâbî'ye göre tüm toplumların kültürel etkinliklerini düzenleyen felsefî düzey, ancak mantık ilmi aracılığıyla oluşturulabilir.⁵⁶

Fârâbî'nin mantık sanatı ile nahiv sanatı arasında kurduğu bu yakın ilişki ve bunlar hakkındaki bilimsel düşünceleri, daha sonra İslâm kültür dünyasında gerek mantıkçılar gerekse nahivciler üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Öyle ki 12. yüzyıldan sonra İslâm kültüründe mantık çalışmaları, nahiv çalışmalarının da önüne geçmiştir. Böylece Sîbeveyh'den itibaren gerek nahivciler gerek diğer İslâm ülemâ ve üdebânın mantık ilmine yönelik olumsuz bakış açılarını genel anlamda olumlu yönünde etkilemiş ve onların gözlerini, zihinlerinde kurdukları dünyadan farklı bir âleme açılmasına vesile olmuştur. Doğal olarak, yaşanan bu sürecin her iki disiplin açısından da olumlu sonuçları olduğu söylenebilir. Mantıkçıların özellikle, Fârâbî'den itibaren dil ilimlerine daha yakın bir alaka gösterip mantık kitaplarında “mehâbisü'l-elfâz” konusuna yer verilmesi ve nahivcilerin de mantıktan etkilenerek gramer ile ilgili çalışmalarında -büyük nahiv bilgini İbnü's-Serâc'ın *Kitâbu'l-Usûl fi'n-nahv* adlı eserinde olduğu gibi- mantık ilmine ait tasnif ve bölümleri kullanmaları bu olumlu etkileşimin açık işaretidir.⁵⁷

SONUÇ

Fârâbî, Meşşâî felsefesini sistemleştirmesi, “İkinci Öğretmen” (Muallim-i Sâni) lakabıyla anılması ve İslâm âleminin önde gelen filozoflarından biri olarak addedilmesinin yanı sıra, mantık ve nahiv ilimleri arasında bir analogi kuracak seviyede Arap gramerinin inceliklerini de iyi bilen, üretken ve çok yönlü bir bilgedir. Tercüme faaliyeti ile birlikte mantık ve felsefe gibi antik döneme ait ilimlerin Arapçaya çevrilmesine paralel olarak bazı kimseler tarafından özellikle de Arap dilbilimcileri tarafından mantık ilmi yoğun eleştiriye tabi tutulmuş ve bu hususta hararetli tartışmalar yapılmıştır. Özellikle bu konuda dönüm noktası olarak görülen Mantıkçı Mettâ b. Yûnus ile Arap dilbilimcisi Sirâfi arasında Büveyhî veziri İbn Furât'ın sarayında cereyan eden tartışma çok ses getirmiştir. İki bilgin arasında geçen tartışmadan sonra, dil ve mantık ilişkisi, mantığı eleştirenler başta olmak üzere, nahivcileri eleştirenler ve Fârâbî gibi bir senteze varmak isteyenler olarak varlığını devam ettirmiştir. Hatta Fârâbî, mantık ile nahiv sanatları arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koyan ilk İslâm filozofu olarak ortaya çıkmıştır, diyebiliriz.

Fârâbî, mantık-nahiv ilişkisini ve analogisini ele alırken çağının nahivcilerinden ve mantıkçılarından farklı bir tarzda, meseleyi felsefî bir açıdan ele alarak incelemiş ve bu konuda farklı bir anlayış geliştirmiştir. Fârâbî'nin, eserlerini Arapça telif etmekle birlikte, Arap dilbilgisinin (nahiv) sorunlarının ötesinde evrensel bir dilbilim anlayışı geliştirdiği söylenebilir. Zira Arap nahvinin/gramerinin ortaya çıkışını genel anlamda nahivcilerin, lahn (hatalı konuşma) sonucuna bağlamasına karşılık, Fârâbî, dilin ortaya çıkışı ve gelişiminin toplumsal bir temelden hareketle zaruri ihtiyaç ve Arap kültürünün bir gereksinimi olarak görür. Fârâbî, mantık ilminin, nahiv ilminin ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde bir etkisi olmasa da nahiv/dil ile mantık arasında yakın benzerlik ve sıkı ilişki bulunduğu hususu üzerinde önemle durmuştur. O, mantıkla nahvi farklı yönleri sahip bağımsız iki sanat hatta birbirini tamamlayan iki bilim dalı olarak görmektedir.

⁵³ Fârâbî, *İhsâ'ü'l-'ulûm*, 2.

⁵⁴ Yıldız, “Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi”, 96.

⁵⁵ Fârâbî *Kitâbu'l-Elfâzî'l-Müsta'meleti fi'l-Mantık*, thh. Muhsin Mahdî (Beyrut: Dar'ül- Meşriq, 1968), 41-43.

⁵⁶ Yıldız, “Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi”, 113-116.

⁵⁷ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi Yay., 1999), 28, 539; Emiroğlu, “Mantık”, 28/18.

Nahiv, konuşmada yanlış yapmanın mümkün olduğu durumlarda dili yanlıştan koruması, mantık ise soyut ve küllî mefhumları kavramada zihnin hataya düşmesini önlemesi ve bunun için evrensel yasalar ortaya koyması gibi yönlerden, ikisi arasındaki analogiyi ifade etmektedir. Bununla birlikte mantık herhangi bir zaman, yer ve dil farkı gözetmeksizin insan düşüncesine mahsus olan evrensel yasalar ve bu düşünceye delâlet eden ifadeler manzumesi iken, nahiv/gramer ise sadece belirli bir dile mahsus olan özel kurallar manzumesidir.

Bu bağlamda Fârâbî, mantık-nahiv arasındaki ilişkiyi mantık ilminin lafız ve kelimelerle ilgili genel yasaları vermesi ve nahiv ilminin özel yasaları ortaya koyması bakımından umum-husus cihetiyle ele almaktadır. Özellikle tefsir, hadis ve felsefe gibi birçok ilimde olduğu gibi mantık ilminin de anlaşılması için nahiv ilmi eğitiminin gerekli olduğunu vurgulamakta ve ikisi arasında bazı farklılıklar dolayısıyla tam bir özdeşlik olmasa da aralarında sağlam bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla nahivcilerle mantıkçılar arasında gerçekleşen tartışmalar ve Fârâbî'nin bu konudaki uzlaştırıcı çabası her iki alanın hedefini, fonksiyonunu ve aralarındaki ilişkiyi görme açısından faydalı olmuş; genel anlamda nahivcilerin mantık ilmine olan olumsuz bakış açılarını, olumlu olarak etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiiyeti'l-Muâsıra*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Abdül'âl Sâlim Mukrem, *el-Halkatü'l-mefkude fi târihi'n-nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Affî, Zeynep. *Felsefetü'l-luga 'inde'l-Fârâbî*. Kahire: Dâru'l-Kabâ', 1997.
- Afnan, Soheil M. *Philosophical Terminology in Arabic and Persian*. Leiden: E. J. Brill, 1964.
- Ağababa, Naile. "Farabi ve Dil Bilimi". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2016), 1-9.
- Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh. *Duħa'l-İslâm*. Kahire: y.y., 1933.
- Akşit, Mirpenç. "Fârâbî Düşüncesinde Mantığın Dili ve Anlamı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (Nisan 2018), 244-248.
- Akşit, Mirpenç. *Fârâbî'de Mantığın Dili ve Dilin Mantığı Üzerine Bir Anlam Arayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Anthony Robert Booth. *Analitik İslam Felsefesi*. çev. Emel Sünter- Mirpenç Akşit. Konya: Eğitim Yayınları, 2020.
- Aydın, İbrahim Hakkı. *Farabi'de Metafizik Düşünce*. İstanbul: Bil Yayınları, 2000.
- Ayık, Hasan, "Felsefi Kavramların Oluşmasında Farabî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2005), 77-94.
- Beyhakî Zahîrüddîn, Ebü'l-Hasen Alî b. Zeyd b. Muhammed. *Târîhu hükemâ'i'l-İslâm*. thk. Muhammed Kürd Ali. Dimaşk: y.y., 1946.
- Boer, T.J. De. *İslam'da Felsefe Tarihi*. çev. Yaşar Kutluay. İstanbul: Anka Yayınları, 4. Basım, 2004.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 40 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Cihâmî, Cîrâr. *el-İskâliyetü'l-lugaviyye fi'l-felsefeti'l-Arabiiyye*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1994.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Nahiv-Mantık Tartışmalarında Yahya B. Adi'nin Konumu ve 'Yunan Mantığı ile Arap Nahvi Arasındaki Fasıllar' Adlı Makalesi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 1/7 (Mart, 2005), 66-76.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 7. Basım, 1968.

- Dore, Fatma. "Fârâbî'nin Gramer-Mantık Analojisinde Nutk". *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar* 12/1 (2019), 52-72.
- Durusoy, Ali. "Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkâkî'nin Yeri ve Önemi", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/27 (2004), 25-39.
- Efgânî, Saîd. *Min Târîhi'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.
- Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/18-28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Erdoğan, İsmail. "Bazı Felsefi Kavramlara Divan-ı Lügati't-Türk'ten Karşılık Olabilecek Terim Örnekleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 19-26.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *Kitâbu'l-Hurûf*. çev. Ömer Türker İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *el-Elfâzû'l-müsta'mele fi'l-mantık*. 2. Basım. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2002.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *et-Tenbih 'alâ sebîli's-sa'âde*. thk. Sahbân Halîfât. Amman: Ürdün Üniversitesi, 1987.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *İhşâ'ü'l-'ulûm*. thk. Osman Muhammed Emîn. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1350/1931.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *Kitâbu'l-Hurûf*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Hurûf, 1986.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *Kitâbü'l-Elfâzû'l-Müsta'meleti fi'l-Mantık*, thk. Muhsin Mahdî. Beyrut: Dar'ül- Meşrik, 1968.
- Feriedrich, Dieterici. *Alf Arabis Philosophische Abhandlungen*. Leiden: E.J. Brill, 1890), 115-118.
- Filiz, Şahin. "İslam Rönesansı Ya Da Farabicilik Çağ'ını Açan Türk Filozofu Farabi". *Muallim-i Sâni Uzluğluoğlu Fârâbî*, ed. Enver Demirpolat-Rahime Çelik. İstanbul: Kitap Dünyası, 2020.
- Filiz, Şahin. *Fârâbî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. 8.Basım. Beyrut: Mektebetu't-Tahkîk ve't-Turâs fî Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gerhard Endress, "el-Münâzaratü beyne'l-mantıkî'l-felsefî ve'n-nahvî'l-Arabî fi usûri'l-hulefâ". *Mecelletü târîhi'l-ulûmi'l-Arabiyye*. 1/2, Halep 1997.
- Görgün, Tahsin. "Mettâ b. Yûnus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/417-418. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hayrullayev, M.M. *Abu Nasr al-Farabi*. Moskova: Nauka, 1982.
- İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etṭebbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: y.y., 1965.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Şadr, 1397/1977.
- İbnü'l-Enbârî Ebü'l-Berekât, Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nüzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*. nşr. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâ'i'n-nuhât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1406/1995.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İhbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ'*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.

- İbnü'l-Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şadr, 3. Basım, 1414/1993.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramadân. Beyrut: *Dâru'l-Ma'rife*, 1417/1997.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1995,
- Kazvinî, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî el-Kâtibî. *er-Risâletü's-Şemsiyye fi'l-ğavâ'idi'l-mantıkıyye*. thk. Mehdî Fazlullâh. Beyrut: Merkezü's-Sekafi'l-Arabî, 1998.
- Kıray, Betül. "Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar". *Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(2015), 105-114.
- Kurtubî, Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî. *Tabakâtü'l-ümem*. thk. Luvîs Şeyho. Beyrut: y.y., 1913.
- Mâzin el-Mübârek. *en-Nahvü'l-Arabî el-'illetü'n-nahviyye: Nes'etühâ ve tetavvürühâ*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Muhammed Muhtâr, Veledu Ebbâh. *Tarihu'n-Nahvi'l-Arabiyyi fi'l-Meşrik ve'l-Meğrib*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Râzî el-Kazvîni, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. Beyrut: y.y., ts.
- Râzî, Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtârü's-Şihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Daru Numuziciyye, 1999.
- Râzî, Kutbüddîn. *Şerhu's-Şemsiyye*. İstanbul: y.y. 1288.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnavud-Türki Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Turasi'l-Arabî, 1420/2000.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnâut-Türki Mustafa. Beyrut: *Dâru İhyâi't-Türâs*, 1420/2000.
- Sâid el-Endelüsî, Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytî. *Tabakâtü'l-ümem*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*, Yayınları, 2014, 148-150.
- Sedâd, Ali. *Mîzânü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*. İstanbul: y.y., 1303.
- Seyyîd Şerf el-Cürçânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Hanefî. *Mu'cemu't-tarîfât*, thk. Muhammed Sıddık Mişâvî. Kahire: Dâru'l-Fâdila, ts.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: İdâretu's-Sekâfe ve'n-Naşr Câmîatu İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*. nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ. Kahire: Dârü'l-İ'tisâm, 1374/1985.
- Şâtır, Muhammed Ahmed Muhammed. *el-Mûciz fi Neş'eti'n-Nahv*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1983.
- Şemsüddîn, Ahmed. *el-'Alâm mine'l-felâsife*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Tantâvî, Muhammed. *Nes'etü'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 1991.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'atu keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. Beyrut: Mektebetü'l-Lubnan, 996.
- Temmâm Hassân, *el-Usûl*. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1982.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs. *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*. nşr. Ahmed Emîn -Ahmed ez-Zeyn. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1373/1953.

- Tüccar, Zülfikar. "Sîrâfî" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 37/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Türker, Sadık. "Fârâbî, Mantıkta Kullanılan Lafızlar (Sunuş ve Çeviri Hakkında)". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 2 (2002), 93-178
- Türker, Sadık. "Fârâbî'de Dil-Mantık İlişkisi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 1 (2002), 140-145.
- Yıldız, Musa. "Fârâbî'de Dil-Mantık ve Kültür İlişkisi" *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (Haziran, 2012), 94-120.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Beyrut: y.y., 1994.
- Zeydân, Mahmûd. *Fî Felsefeti'l-Luga*. Beyrut: Dâru'n-Nahdeti'l-'Arabiyye, 1985.